

ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ ЯК МАРКЕРИ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ XIV ст.

Торговицький археологічний комплекс належить до кола пам'яток міської культури Золотої Орди. До складу цієї середньовічної держави сучасна територія південної України увійшла після монгольських завоювань кінця 30-х – початку 40-х рр. XIII ст. Західне крило Улусу Джучі було заселене багатонаціональним людом. Ще з середини XI ст. тут кочували половецькі орди, які й дали назву усьому південному степу – Дешт-і-Кипчак. Також тут проживали слов'яни, окремі групи алан і болгар [5, с. 162–163].

Новим явищем в українському Причорномор'ї за доби пізнього середньовіччя стала поява так званих «степових міст», які виконували роль торговельно-ремісничих та адміністративних центрів західних регіонів Улусу Джучі [2; 3; 4; 13]. Ці міста були багатонаціональними та полікультурними. Достатньо толерантне ставлення владних структур держави до різних релігійних громад забезпечувало цілісність багатоконфесійного суспільства. Після утвердження ісламу як офіційної релігії за хана Узбека (1313–1341 рр.) новоутворені міста все більше перетворюються на складні соціокультурні системи.

Питання про етноконфесійний склад населення золотоординського міста на території сучасного с. Торговиці на березі р. Синюхи («Синьої Води» писемних джерел) у значній мірі може бути розкрито на основі аналізу поховальної символіки. Поховальний обряд Торговицького ґрунтового могильника досить стійкий – трупопокладення на спині з орієнтацією на південний захід, з окремими відхиленнями. Близько 75% поховань – безінвентарні. Але в окремих похованнях зафіксовані символічні поховальні атрибути та зображення.

Безперечно християнськими сакральними символами є хрести. На Торговицькому могильнику вони є рідкісними знахідками. З 619 поховань могильника лише в одному (№ 606) був виявлений срібний(?) натільний хрестик. Прямі аналогії хресту не відомі. Загалом його можна віднести до типу криноподібних, які побутували на пам'ятках візантійського культурного кола. У Русі були найбільш розповсюдженими у другій половині XIII–XV ст. [11, рис. 8,2]. Ще дві знахідки хрестів були зроблені за межами поховань у засипці. Натільний бронзовий хрест простої форми з розширеними кінцями

належить до візантійської традиції. Має аналогії на синхронних золотоординських та руських пам'ятках. [12, с. 51,55]. Інший залізний втульчатий виносний хрест слугував верхівкою хоругви.

На невеликій ділянці могильника у його південно-західному секторі компактною групою були розташовані плоскі кам'яні плити (всього 29). Всі вони розміщені у тих же рядах, що й поховання. Глибина їх залягання становила 0,8–2,5 м від поверхні схилу. Фактично ці плити імітували ряди поховань, деякі лежали впритул одна до одної. Ще під однією плитою розкриті поховання № 316, отже, вона слугувала перекриттям могильної ями. Відсутність поховань під плитами дає можливість атрибутувати їх як кенотафи – символічні поховання загиблих чи померлих на чужині людей. Фактично в окремому секторі могильника утворено компактний меморативний комплекс. Такі символічні місця упокоєння людей відомі у золотоординських містах, де над ними часто встановлювали кам'яні чи цегляні надгробки – поширений елемент у поховальному обряді ісламізованого населення [8, с. 22; 10, с. 173].

Три вапнякові плити з Торговиці мають гравійований орнамент. Одна прикрашена простим лінійним кантом. Ще на двох нанесені шестипелюсткові квіткові розетки та шестикінецьні зірки, вписані в кола. Розетки – поширений мотив у золотоординському Поволжжі та Криму. Їх пов'язують з так званім сельджукським стилем, що має витoki у кочівницькій духовній культурі (образ сонця, зірок, колеса, квітів). Такі сельджукські орнаменти присутні як на кам'яних надгробках у мусульманських некрополях, так і на архітектурних деталях міської забудови [9, с. 113–118].

Але подібні до торговицьких орнаментальні розетки застосовувались і в культовій архітектурі християнського населення Золотої Орди. Так, на кам'яному надгробку – кенотафі у золотоординському місті Солхаті у Криму також присутні зображення квіткової розетки та гексаграми. Також на ньому був викарбуваний хрест і грецький напис «Почив раб Божий Аврамій...». Майже ідентична за орнаментациєю з торговицькою кам'яна плита зафіксована біля північної стіни вірменської церкви Св. Стефана у Кафі, датованої XIV – першою половиною XV ст. [1, с. 266, табл. XLII].

Тож сельджукські орнаменти, як і самі кенотафи на Торговицькому могильнику, не можуть однозначно засвідчити ні етнокультурну ні конфесійну атрибуцію цих символічних поховань. Сельджукський стиль, з якого походять мотиви квіткових розеток та гексаграм, набув розповсюдження в золотоординський час на пам'ятках різних культур. На думку А. Л. Якобсона один і той же декор був притаманним «...і татарській мечеті та медресе, і вірменському чи грецькому храму, і єврейській синагозі...» [14, с. 124].

Однак, за канонами ісламу поховання мусульман не можуть здійснюватися поряд з могилами представників інших конфесій. У деяких золотоординських містах, де зафіксовані руські християнські общини, для поховання їх членів відводились окремі ділянки. Тому важливим є той факт, що згадані вище символи християнського віросповідання – хрести були виявлені поряд з плитами-кенотафами на відстані 5 метрів, що виключає їх спорудження для мусульманської частини населення. Крім того на Торговицькому ґрунтовому могильнику присутні свідчення пережитків язичницьких культів: вуглинка, часткове спалення, ритуал «нейтралізації» покійника.

Тож можна констатувати, що в першій половині – середині XIV ст. у золотоординському місті на р. Синюсі проживало багатоетнічне за своїм складом населення із різними релігійними уподобаннями. Серед них чітко виділяється присутність представників християнського віровчення. Відсутність рис мусульманського поховального обряду на могильнику, скоріше за все, засвідчує факт поховання послідовників ісламу в іншому місці. Такий багатокомпонентний етно-соціальний простір із своєрідною міксацією багатьох культурних традицій міг сформуватися саме під впливом золотоординської глобалізації навіть в умовах утвердження ісламу як державної релігії.

Джерела та література

1. Айбабина Е. А. *Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв.* Симферополь: Сонат. 2001. 280 с.
2. Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. X. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР. 1961. с. 175–193.
3. Ельников М. В. Памятники золотоординского периода в Нижнем Поднепровье. *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Казань, Симферополь, Кишинев: Stratum plus. 2015. с. 479–508.
4. Козир І. А. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 20: Синьоводська битва в контексті історії Східної Європи*. Кіровоград: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. 2014. с. 10–21.
5. Козловський А. О. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка. 1992. 184 с.
6. Кравченко Э. Е. Памятники золотоординского времени в степях между Днепром и Доном. *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. – Казань, Симферополь, Кишинев: Stratum plus. 2015. с. 411–478.
7. Кукушкин А. И., Дмитриев Е. А., Кукушкин И. А. Кенотаф золотоординского времени на могильнике Котыргас (Центральный

- Казахстан). *Казакстан археологиясы*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана. 2019. № 4(6). с. 19–29.
8. Мухаметшин Д. Г. Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. *Археология Евразийских степей*. Вып. 6. Казань: Институт истории АН РТ. 2008. 132 с.
  9. Нагоев А. Х. Итоги раскопок кабардинских курганов на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972–1977 гг. *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии*. Т. 3. Нальчик: Эльбрус. 1987. 244 с.
  10. Полубояринова М.Д. Русские вещи на территории Золотой Орды. *Советская археология*. Москва: Наука. 1972. № 3. с. 164–187.
  11. Седова М. В. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука. 1971. 196 с.
  12. Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя*. Київ–Полтава: Археологія. 2004. 82 с.
  13. Якобсон А. Л. *Крым в средние века*. Москва: Наука. 1973. 174 с.